

De zorg voor de behoeftige ouderen te Antwerpen in de negentiende eeuw¹

GREGORY VERCAUTEREN

licentiaat in de geschiedenis

Ouderen en vergrijzing zijn onderwerpen waaraan tegenwoordig veel aandacht wordt besteed. Ook binnen de wetenschap heeft het probleem van de vergrijzing aanzet gegeven tot allerlei publicaties. Vooral in de Angelsaksische wereld is er een bloeiende geschiedschrijving tot stand gekomen over de ouderen. Hierbij ging de aandacht uit naar de plaats van de ouderen in het gezin in de moderne en de pré-moderne samenleving.² De zorg voor behoeftige ouderen is minder bestudeerd.

In België staat het historisch onderzoek naar de zorg voor behoeftige ouderen nog in zijn kinderschoenen. Dit is merkwaardig, want over verarming en armenzorg in de periode 1750-1850 is er al wel veel onderzoek verricht.³ Standaardwerken zijn de bijdragen van C. Lis, H. Soly en D. Van Damme. Zij beschrijven de armenzorg in een ruimer kader waarbij ze aandacht hebben voor het armoedeprobleem tijdens transitieprocessen in de zestiende eeuw en de periode 1750-1850. In beide werken staan de auteurs stil bij de samenstelling van de armenbevolking, de functie van het armenzorgsysteem en de oorzaken van verarming in West-Europa.

¹ (Deze bijdrage is gebaseerd op het tweede deel van mijn licentiaatverhandeling aan de Universiteit Gent. Hierbij zou ik mijn promotor Eric Vanhaute en Gita Deneckere willen bedanken.

² Over deze problematiek werd vooral in de jaren 1970 debat gevoerd tussen sociologen en historici. De inzet van dit debat was de overgang van de 'extended family', met drie generaties onder een dak, naar het kerngezin, de 'nuclear family'. Zie bv.: BURGESS (E.W.), *Aging in Western Societies*, Chicago, 1960; ANDERSON (M.), *Family Structure in Nineteenth-Century Lancashire*, Cambridge, 1971; MITTERAUER (M.) en SIEDER (R.), *The European family. Patriarchy to partnership from the middle ages to the present*, Oxford, 1982; QUADAGNO (J.), *Aging in early modern society. Work, family and social policy in nineteenth-century England*, New York, 1982.

³ Zie bv. LIS (C.) en SOLY (H.), *Armoede en kapitalisme in pré-industrieel Europa*, Antwerpen-Amsterdam, 1980; LIS (C.), SOLY (H.) en VAN DAMME (D.), *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa. 1450-1914*, Leuven, 1985.

Voor Antwerpen is al veel onderzoek verricht door Catharina Lis. In *Social Change and the Labouring Poor* beschrijft en verklaart zij de sociale toestanden in Antwerpen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Antwerpen onderging toen een belangrijke economische omslag. In 1795 hadden de Fransen de Schelde opengesteld voor internationaal zeeverkeer, waarna de haven een sterke expansie kende. Terzelfdertijd kwijnde de textielindustrie, die op het einde van het Ancien régime het gros van de arbeiders had tewerkgesteld, volledig weg. De Antwerpse handelaars verkozen immers op korte termijn grote winsten te maken, liever dan te investeren in moderne nieuwe machines en hun bedrijven te moderniseren. Deze economische omslag ging gepaard met heel wat sociale ellende. Door de achteruitgang van de textielindustrie werden velen werkloos, waarbij vooral vrouwen zwaar werden getroffen. Zo had in 1830 slechts 41 percent van de vrouwen nog werk tegen 58 percent in 1796. De mannen konden nog aan de slag als havenarbeider, maar ze verdienden vijftien percent minder dan wat ze als wever kregen. Bovendien hadden de dokwerkers een onzeker bestaan aangezien de havenarbeid bijzonder onderhevig was aan seizoensgebonden en cyclische inzinkingen. Hierdoor moesten velen aankloppen bij de openbare onderstand. In het tweede kwart van de eeuw ontving ongeveer 24 percent van de bevolking permanente steun. Schattingen wijzen er echter op dat rond 1850 bijna 40 percent in armoede leefde en nood had aan onderstand. De bevindingen van Lis hebben betrekking tot de eerste helft van de negentiende eeuw, maar ook na 1860 had de stad te kampen met een pauperprobleem. De tewerkstelling was immers nog steeds zeer afhankelijk van conjuncturele schommelingen waardoor het aantal werklozen in de wintermaanden en crisisjaren erg hoog lag. De gezinnen waar de armoede steeds latent aanwezig was, werden in crisistijd dan ook erg hard getroffen. Zelfs na 1895, toen Antwerpen het economisch goed deed, waren er nog steeds periodes van crisis waarin de werkgelegenheid sterk terugliep en het gezinsinkomen inkromp (Scholliers, 1993, pp. 139-147).

In dit artikel willen we binnen de geschetste context nagaan hoe ouderen werden opgevangen door de openbare onderstand. Hoe was de opvang van ouderen georganiseerd en voerde men hierbij een weloverwogen beleid? Bij dit beleid waren drie partijen betrokken. Het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen waren belast met de openbare onderstand. Beide armeninstellingen waren afhankelijk van het stadsbestuur, dat onder meer de tekorten moest aanvullen.

I. DE OPENBARE ONDERSTAND IN ANTWERPEN

In het Ancien régime werd de openbare onderstand in Antwerpen uitgeoefend door twee instellingen. De tehuisen voor armen werden vanouds beheerd door de Armenkamer en sinds 1779 was de thuisonderstand in handen van de Nieuwe Bestiering van den Armen. Sedert 1796 werd de openbare onderstand in elke gemeente uitgeoefend door de Burgerlijke Godshuizen en het Bureel van Weldadigheid. Het Weldadigheidsbureel ondersteunde de armen thuis, de commissie voor Burgerlijke Godshuizen was verantwoordelijk voor de behoeftigen die in hospitalen werden verzorgd. In de eerste jaren van hun oprichting was het voor beide commissies in Antwerpen evenwel niet duidelijk wie welke behoeftigen moest ondersteunen. Vandaar dat de minister van Binnenlandse Zaken in een decreet van 29 frimaire jaar X (20 december 1801) aan de prefect van de Twee Nethen, de latere provincie Antwerpen, verduidelijkte welke behoeftigen recht hadden op welk soort onderstand.⁴ In de eerste plaats had de thuisbedeling voorrang op de zorg in instellingen. Alleen het Bureel van Weldadigheid kon beslissen wie recht had op onderstand en welke steun men kreeg. Hiervoor werden de paupers onderverdeeld in drie categorieën: men moest ofwel arm, verlaten of ziek zijn. Tot de eerste groep behoorden valide behoeftigen die geen werk hadden en een groot gezin moesten onderhouden. Ze kregen thuisonderstand van het Weldadigheidsbureel. Verlatenheid als reden voor onderstand gold alleen voor kinderen die niet door hun ouders konden onderhouden worden. Deze kinderen vielen ten laste van de Burgerlijke Godshuizen. Zieken waren de laatste groep die recht hadden op steun. Iedereen die niet kon werken en geen bestaansmiddelen had, werd als ziek beschouwd. Bejaarden die door hun hoge ouderdom geen arbeid meer konden verrichten hoorden hier ook bij. Voor de openbare onderstand hadden deze behoeftigen, die door hun gebrek geen inkomen hadden, onvoorwaardelijk recht op steun:

*‘L’Homme qui a payé sa dette, celui qui des blessures ou des infirmités viennent surprendre dans la force de l’âge et le rend incapable de pourvoir à sa subsistance, a des droits incontestables à la charité publique’.*⁵

Deze paupers moesten in een tehuis, dus door de Burgerlijke Godshuizen, worden verzorgd. Hieraan was echter een beperking verbonden. Men mocht geen familie hebben waar men op kon terugvallen. Indien dit nog wel het ge-

⁴ SAA, MA, 189/1, brief van de minister aan het Bureel van Weldadigheid, 29 frimaire jaar 10 (kopie van 1839).

⁵ RAA, PA, reeks H, 79/B, rapport van de Burgerlijke Godshuizen, 1810.

val was, viel men ten laste van het Weldadigheidsbureel. Alleen zieke en hoogbejaarde paupers zonder familie konden dus in een tehuis worden verzorgd. Zodra men wegens ziekte of hoge leeftijd met de verschafte thuisbedeling niet meer kon rondkomen, werd men doorgestuurd naar de Burgerlijke Godshuizen.

Hoeveel ouderen werden op deze manier ondersteund? In de jaarverslagen kan men lezen hoeveel ouderen ten laste vielen van het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen, maar helaas geven deze bronnen geen accuraat beeld van de behoefte bij ouderen.⁶ Bij de steunbedeling werden de paupers in categorieën onderverdeeld, zodat de statistieken slechts die behoeftigen vermelden die voldeden aan de criteria om als oudere te worden ondersteund. Zo moest in 1846 de behoeftige minstens zeventig jaar oud zijn en niet meer kunnen werken vooraleer hij permanente steun kreeg. Men begrijpt dat vele paupers, die weliswaar oud en behoeftig waren, niet als zodanig werden erkend door het Bureel en niet zijn opgenomen in de jaarverslagen. Uit deze getallen kan men dan ook slechts voorzichtige conclusies trekken aangaande de behoefte bij ouderen. Ze weerspiegelen niet de objectieve hulpbehoefte, wel de mate waarin bedeed werd (Van Damme, 1985, p. 228). Volgens de bevolkingstelling van 1846 telde Antwerpen 2341 inwoners ouder dan 70, waarvan ongeveer 900 ten laste vielen van het Bureel van Weldadigheid (38 percent).⁷ In 1900 werden 2037 ouderen permanent ondersteund door het Bureel, of 33 percent van de ouderen boven zeventig.⁸ Bij de Burgerlijke Godshuizen lag de toestand enigszins anders. Ze ondersteunden ouderen die zeer zorgbehoefte waren en die door het Bureel waren doorgestuurd. In 1846 verzorgden ze 394 grijsaards, in 1900 was dit aantal gestegen tot 900.

Uit deze cijfers kan men twee besluiten trekken. Een eerste conclusie heeft betrekking tot de organisatie van de armenzorg. Het Bureel van Weldadigheid verzorgde de meeste ouderen. Ongeveer 40 % van de ondersteunde ouderen viel ten laste van de Burgerlijke Godshuizen. De thuisonderstand had immers de voorkeur op de verzorging in een tehuis. Ten tweede blijkt dat het aantal ondersteunde ouderen op het einde van de negentiende eeuw verhoudingsgewijs niet veel lager was dan in 1846, toen de zware crisis grote delen van de bevolking teisterde. Zoals reeds is aangestipt, geven deze cijfers niet de objectieve hulpbehoefte bij ouderen weer. Zo konden de criteria voor

⁶ Alle cijfers m.b.t. het aantal ondersteunde ouderen komen uit: *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville d'Anvers* (vanaf 1836).

⁷ *Population. Recensement général. Population par âge*, Brussel, 1846, p. 387.

onderstand wijzigen. Vandaar dat we in de volgende paragrafen moeten onderzoeken hoe de opvang van ouderen was georganiseerd en of het beleid ten aanzien van de oudere werd gewijzigd.

2. HET BUREEL VAN WELDADIGHEID: ONDERSTAND AAN HUISZITTENDE OUDEREN

Bij het verstrekken van de thuisonderstand was het Bureel gebonden aan richtlijnen. Zo maakte het een onderscheid tussen verschillende groepen van behoeftigen en op basis van dit onderscheid werd elke behoeftige een bepaald bedrag gegeven. Ouderen en zieken die niet meer konden werken en kroostrijke families waren de enigen die recht hadden op regelmatige onderstand. Ouderen en zieken kregen de meeste steun omdat zij door hun lichamelijke toestand geen of te weinig inkomen hadden. De behoeftigen die werkloos waren, maar nog konden werken, hadden geen recht op vaste bijstand, maar konden slechts tijdelijk ondersteund worden (Lis, 1986, p. 105).

In 1779 werden aan de Nieuwe Bestiering de eerste richtlijnen verstrekt voor de thuisbedeling. Blinden en niet werkende ouderen kregen in de winter vijf stuivers per dag. In de zomer werd dit bedrag voor de ouderen teruggebracht op 4,5 stuivers. Bij elkaar wonende ouderen kregen, indien ze niet werkten, in de zomer 7,5 en in de winter negen stuivers per dag. De ouderen werden door de Nieuwe Bestiering het royaalst bedeed. Zo kregen alleenstaande valide armen slechts vier stuivers, man en vrouw samen zeven en voor elk bijkomend kind twee stuivers per dag meer (Lis, 1968, p. 98). Met de creatie van het Bureel voor Weldadigheid bleven de onderstandsgelden voor behoeftige ouderen ongewijzigd.⁹

In de loop van de negentiende eeuw werden de criteria om in aanmerking te komen voor thuisbedeling meerdere malen verstrakt. Door de toenemende verarming in Antwerpen werd het Weldadigheidsbureel overstelpt met steunaanvragen waardoor het met een permanent deficit te kampen had. Om dit tekort enigszins in te dijken, probeerde het Weldadigheidsbureel het aantal paupers dat voor onderstand in aanmerking kwam te beperken (Lis, 1986, p. 105). Hiervoor werden alsmaar strengere criteria toegepast. Dit gebeurde voor het eerst in 1823 voor gezinnen: alleen gezinnen met vier kinderen en een inkomen van minder dan drie gulden per week kregen permanente onderstand.

⁸. *Population. Recensement général. § 6 Répartition des habitants d'après l'état civil et l'âge*, Brussel, 1900, p. 42.

⁹. *Lettre de la Commission administrative du Bureau de Bienfaisance de cette ville à ses concitoyens*, Antwerpen, 1802, p. 2.

In 1837 werd het ook voor ouderen moeilijker om thuisbedeling te ontvangen. Er werd bepaald dat men minstens 70 jaar moest zijn. Zelfs dan kon men geweigerd worden indien men nog in staat was in het eigen onderhoud te voorzien. Deze behoeftigen hadden recht op drie frank per week, twee echtelieden kregen elk 2,40 frank. Indien men nog werkte, lag dit bedrag lager.¹⁰ Ook voor grote gezinnen werden de criteria opnieuw verstrakt.¹¹ Het werd voor armen en ook voor behoeftige ouderen dus moeilijker om thuisonderstand te ontvangen. De oudere die in aanmerking kwam, moest het in 1837 in vergelijking met 1779 met minder stellen. In 1779 kon men met de verschaftte 4,5 stuivers per dag 3,2 à 3,6 broden kopen. In 1837 kreeg men nog maar drie frank (17,6 broden) per week of gemiddeld 2,5 broden per dag. Men moest het dus met een brood per dag minder stellen in vergelijking met 1779 (Lis, 1968, p. 101; Verlinden en Scholliers, 1965, p. 945). Indien de thuisonderstand ontoereikend was, konden de ouderen het Werkhuis van Weldadigheid bezoeken. Daar ontvingen de paupers wat voedsel en een aanvullende steun van 1 à 1,5 frank per week.¹²

De komende decennia brachten geen verbetering. In 1841 werden de voorwaarden voor onderstand verder uitgewerkt. Slechts na een grondig onderzoek naar de leeftijd, ziekte, reden van ellende, aantal kinderen, gedrag en bestaansmiddelen werd besloten of men ondersteund werd of niet.¹³ In het nieuwe reglement van 1850 werd geen rekening gehouden met de noden van de verschillende groepen armen.¹⁴ In de plaats kwam er een eenheidstaks, bestemd voor bijna alle paupers. Daar waar in 1841 de onderstand in verhouding stond met het totaal aantal kinderen dat men had, kreeg in 1850 iedereen hetzelfde bedrag. De wintertaksen gingen met twintig cent naar boven, behalve voor ouderen en zieken. De zomertaksen werden dan weer verminderd voor huishoudens met vier, vijf of zes kinderen. Het gevolg was dat kroostrijke gezinnen nog 1,5 frank per week in de winter kregen en 1,1 frank in de zomer. Ouderen en zieken vormden nog steeds een aparte groep, maar ook zij moesten het met minder stellen. Ouderen (70 tot 75 jaar) kregen maximum 1,8 frank, diegenen ouder dan 75 kregen twee frank per week. Opnieuw kregen ouderen dus minder dan wat was voorzien in de vorige regeling: drie frank per week

¹⁰ OCMWA, BW, r. 9, Proces-verbaalboeken van het Bureel van Weldadigheid 1833-1837, 25 november 1837.

¹¹ Men moest minstens vijf kinderen hebben, jonger dan twaalf jaar, en de kostwinner mocht niet meer dan 1,65 frank per dag verdienen.

¹² SAA, MA 189/1, Reglement. Uitdelingen voor onderstand, art. 6, 1837.

¹³ OCMWA, BW, r. 10, Proces-verbaalboeken van het Bureel van Weldadigheid 1837-1844, 8 februari 1841.

¹⁴ OCMWA, BW, r.19, Proces-verbaalboeken van het Bureel van Weldadigheid 1850-1859, 14 november 1850.

in 1837 tegenover 1,8 frank in 1850. Met dit bedrag kon men slechts dertien roggebroden per week kopen of gemiddeld 1,8 brood per dag.

Door de strengere criteria kwamen vele behoeftigen niet in aanmerking voor thuisonderstand omdat ze te weinig kinderen hadden, te jong waren, niet gebrekkig waren of zich slecht gedroegen. Zij kregen een symbolische steun in de secours casuel of accidentel. De secours casuel werd regelmatig uitgedeeld, maar de uit te betalen bedragen waren niet vastgelegd. De secours accidentel werd slechts in uitzonderlijke omstandigheden verstrekt zoals bij een hongersnood of een cholera-epidemie. Gezien de pijnlijke financiële situatie van het Weldadigheidsbureel en het feit dat men zelfs de permanente onderstand niet regelmatig kon uitbetalen, waren deze vormen van tijdelijke onderstand rond 1850 nauwelijks voldoende om honderd personen te voeden (Lis, 1986, p. 109).

In de tweede helft van de negentiende eeuw verbeterde de situatie. Het Bureel van Weldadigheid beseftte dat de verschaftte steun onvoldoende was. Enerzijds kwam men in 1869 tot de vaststelling dat de bedelingen voor ouderen, zieken, werkonbekwamen en gezinnen te laag waren. Anderzijds wilde men "behalve de personen die lam of blind zijn en ouderlingen boven de 70 jaren ... geene anderen meer op den aanhoudenden bijstand ... aanveerden dan voor 6 maanden of een jaar" (Lis, 1968, p. 104). Naar aanleiding van deze voorstellen werd in 1870 een nieuw reglement uitgevaardigd waarbij de toevallige bijstand centraal stond. Reeds langer verleende het Bureel toevallige onderstand, maar dit was nooit in grote mate gebeurd. Vanaf 1870 werd de toevallige bijstand gepromoot als middel ter voorkoming van armoede. Een tijdelijk onbekwaam gezinshoofd kreeg tijdelijke onderstand totdat hij beter was. Hierdoor was het mogelijk de behoeftige te dwingen het werk te hervatten. Vandaar dat grote gezinnen uitsluitend tijdens de wintermaanden werden ondersteund.¹⁵ Alleen weduwen, weduwnaars met minstens twee kinderen of huisgezinnen met minstens acht kinderen kregen nog vaste onderstand. Hierbij stapte het Weldadigheidsbureel af van de eenheidstaks. De thuisbedeling stond opnieuw in functie van het aantal kinderen dat men had. Voor ouderen en zieken veranderde daarentegen slechts weinig. Het bedrag dat zij kregen verschilde naargelang de toestand van iedere behoeftige, maar kon nooit meer dan twee frank per week bedragen.¹⁶ Met het nieuwe reglement kregen ouderen dus twintig centiem meer dan wat was voorzien in de vorige regeling. Deze verhoging stelde niet veel voor, want de huur- en de broodprijzen zouden de volgende jaren nog verdubbelen.

¹⁵. Van 1 oktober tot 31 maart voor gezinnen vanaf vijf of zes kinderen, van 1 december tot 28 februari voor gezinnen vanaf drie of vier kinderen.

¹⁶. OCMWA, BW, Armenbezoekers. Briefwisseling. 1860-1886, brief van het Bureel van Weldadigheid aan de leden van de parochiecomiteiten, s.d. (1870).

Het nieuwe reglement, dat duidelijk minder streng was dan het vorige, bleek niet tegemoet te komen aan het groeiend aantal behoeftigen. Zo was in 1882 niet minder dan een derde van de bevolking ingeschreven op de armenlijsten (De Commer en Degryse, 1997, p. 363). Het stadsbestuur, dat de verliezen van het Weldadigheidsbureel moest dekken, keek zorgelijk toe hoe het aantal ondersteunden gestadig toenam. Het verweet de Armenbezoekers dat zij te gul waren in het uitdelen van steun.¹⁷ Vandaar dat het stadsbestuur in 1882 voorstelde om de thuisbedeling gewoonweg af te schaffen. In plaats daarvan moesten de armen zich begeven naar een lokaal waar zij hun onderstand zouden ontvangen. Dit lokte veel protest uit van de Armenbezoekers, die zich beriepen op de gemeentewet waarin de thuisbedeling was vastgelegd.¹⁸

Het stadsbestuur moest zich bij de argumenten van de Armenbezoekers neerleggen. Wel werd in 1882 een nieuw reglement uitgevaardigd, een verdere uitwerking van dat van 1870. In deze nieuwe regeling hadden alleen ouderen en gebrekkigen nog recht op vaste onderstand.¹⁹ Het bedrag dat zij kregen bedroeg zelden meer dan twee frank per week. Personen die door ziekte of een ongeluk niet konden werken, weduwen, weduwnaars, verlaten vrouwen en kinderen, konden tijdelijk worden ondersteund.²⁰ De tijdelijke onderstand bestond niet alleen uit geld, maar ook uit kledingstukken, beddengoed, gereedschappen, medicijnen en bons voor voedsel, brandstoffen en reinigingsvoorwerpen. De klemtoon lag dus nog steeds op tijdelijke onderstand en op bedelingen in natura. De vaste onderstand in geld werd gering gehouden en diende slechts tegemoet te komen aan de grootste nood. Het probleem was dat de ouderen in vele gevallen geen ander inkomen hadden waardoor de verschaftte twee frank erg gering was. Een brood kostte immers ongeveer 0,26 frank, de huur voor een zolderkamer bedroeg in Antwerpen minstens twee frank per week (Seeböhm-Rowntree, 1910, pp. 405 en 448). Het Weldadigheidsbureel besefte maar al te goed dat de geldelijke onderstand zeer laag was. Het achtte het evenwel zijn taak niet alle onkosten van de behoeftigen te dekken. De onderstand in geld was vooral bedoeld om de huishuur te betalen. Een hogere som zou leiden tot losbandigheid waarbij men alleen maar het geld, bestemd voor de huur, zou opdruken.²¹ Vandaar dat de Armenbezoekers in 1893 voorstelden om de wekelijkse onderstand in geld aan ouderen zoveel

^{17.} id., brief van het Bureel van Weldadigheid aan het gemeentebestuur van Antwerpen, 5 oktober 1881.

^{18.} id., Ontwerp-reglement door het Weldadigheidsbureel opgesteld voor het herinrichten van den dienst der armbezoekers. Verslag der Commissie van openbare gezondheid, 14 mei 1883.

^{19.} id., brief van het Weldadigheidsbureel, 6 juli 1882.

^{20.} id., Ontwerp-reglement door het Weldadigheidsbureel, 14 mei 1883.

^{21.} id., brief van het Weldadigheidsbureel, 6 juli 1882.

mogelijk te vervangen door het laten bewonen van een huis van het Weldadigheidsbureel.²² Hiervoor had het Bureel omstreeks 1900 drie tehuizen opgericht voor bejaarden, die normaal van het Bureel een hulpgeld zouden ontvangen voor het betalen van kamerhuur.²³ In deze tehuizen kregen de bewoners kosteloze huisvesting van het Weldadigheidsbureel, maar geen geldelijke steun. De oprichting van deze tehuizen paste dus in het beleid van het Weldadigheidsbureel waarbij men de geldelijke bijstand zoveel mogelijk wilde beperken en vervangen door onderstand in natura.

Uit het voorgaande kan men besluiten dat de criteria voor onderstand voor de ouderen nagenoeg ongewijzigd bleven. Gedurende de bestudeerde periode was zeventig jaar de minimumleeftijd om een extra steungeld te ontvangen. De sociale toestanden veranderden daarentegen wel. In 1846 trof de armoede grote delen van de bevolking. In die omstandigheden is het niet verwonderlijk dat vele ouderen moesten aankloppen bij het Weldadigheidsbureel. In 1900 was Antwerpen echter een welvende stad. De haven beleefde een ongekende activiteit, verschillende speerindustrieën hadden zich in de regio gevestigd en de lonen waren sterk toegenomen.²⁴ Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, was het aantal ouderen dat van het Bureel een steungeld kreeg nog steeds hoog. Ondanks de toegenomen welvaart in Antwerpen stond voor vele arbeiders de oude dag gelijk met armoede. Ouderdom gaat immers gepaard met ziekte en gebrek. Aan de haven kon men niet aan de slag, want de havenarbeid was voornamelijk weggelegd voor sterke, jonge mannen. Ook in de industrie was de tewerkstellingsgraad van ouderen laag.²⁵ De overheid nam weliswaar vele initiatieven ter bevordering van het pensioensparen, maar de uitbetaalde pensioenen waren miniem (Chlepner, 1956, p. 134). Zelfs wie nog kon werken, verdiende niet altijd voldoende om van te overleven. Zo was Theresia Vermeilen een weduwe die 12 frank huur per maand moest betalen. Naast haar pensioentje, had ze slechts drie frank per week, dat integraal aan de huishuur werd gegeven.²⁶ Weduwe Vermeiren verdiende wat geld als

²² id., congres der Armenbezoekers. 1893, artikel 18.

²³ De drie tehuizen waren: De Fraula voor 20 vrouwen (opgericht in 1882), Joostens voor 50 echtparen (1899) en Lemmé voor 15 mannen (1904). (OCMWA, Bib., *Compte Moral Administratif du Bureau de Bienfaisance*, 1882, 1899, 1904).

²⁴ Tussen 1896 en 1906 namen de lonen in Antwerpen gemiddeld toe met 28%. Dit percentage lag gevoelig hoger dan de gemiddelde loonsverhoging in de Belgische industrie, waar de lonen met 17% waren toegenomen. Antwerpen verloor hierdoor haar status van lage loongebied (SCHOLLIERS, 1993, p. 142)

²⁵ Zie voor de algemene toestand in België in het laatste kwart van de negentiende eeuw: *Exposé de la situation du Royaume de 1876 à 1900. Tome 3*, Brussel, p. 448.

²⁶ OCMWA, BG, r. 1543, Sociale verslagen van 17 januari 1905 tot 23 december 1905, verslag van 11 juli 1905.

borduurst (0,5 frank per dag). Na het betalen van de huishuur (10 frank per maand), restte haar nog slechts 5 frank voor voeding, verwarming en kleding.²⁷ Men begrijpt dat een steungeld van twee frank van het Bureel de armoede van deze paupers weinig kon lenigen.

Vooraf voor de zorgbehoevende ouderen, die door hun gebrek geen bestaansmiddelen meer hadden, was de thuisonderstand ontoereikend. Zij hadden vaak permanente verzorging nodig. In een tehuis voor kosteloze huisvesting konden zij niet terecht omdat men zich daar moest kunnen onderhouden. Maria Verschuereen bijvoorbeeld was arbeidster geweest, maar door een wonde aan haar been kon ze niet meer lopen. Haar werk had ze moeten stopzetten, ze had geen inkomen en van het steungeld van het Bureel alleen kon ze niet leven.²⁸ Frans Sels was een straatkeerder geweest, maar '*zijn bezem diende meer tot steun dan tot werktuig*'. Ook hij had geen bestaansmiddelen meer.²⁹

Normaal verplichtte het Bureel de gezinsleden de zorgbehoevende ouderen op te vangen.³⁰ In een aantal extreme gevallen kon van samenleven evenwel geen sprake zijn, ofschoon dit materieel misschien wel mogelijk was. Jacobus De Wolf bijvoorbeeld was een oude zeeman die door stramheid en blindheid niet meer kon reizen. Toen hij nog voer, had hij zijn vrouw regelmatig geld toegezonden. Zodra hij niet meer kon werken, was hij thuis echter niet meer welkom:

'de 7de dezer met zeer koud weder sloop hij op de trap voor de deur zijner vrouw, 's morgens lag hij bijna verstoneven, men dreigde hem met petrol te begieten en te verbranden. De vrouw kan nog goed werken en indien zij elkaar verstonden zou deze met een kleinen trek voor de man kunnen bestaan.'³¹

In heel wat andere gevallen was men gewoonweg niet in staat om voor bejaarde gezinsleden zorgen. In de sociale verslagen kan men honderden rapporten terugvinden van ouderen die bij kinderen woonden, die zelf nauwelijks de eindjes aan elkaar konden knopen. Deze kinderen hadden geen werk of zaten zonder bestaansmiddelen zodat zij niet voor hun behoeftige ouders

²⁷. id. verslag van 8 augustus 1905.

²⁸. OCMWA, BG, r. 1545, Sociale verslagen van 25 mei 1909 tot 18 april 1910, verslag van 22 februari 1910.

²⁹. OCMWA, BG, r. 1532, Sociale verslagen van 26 januari 1889 tot 1 maart 1890, verslag van 1 maart 1890.

³⁰. *Beknopt handboek voor de armenbezoekers. Inhoudende benevens eenige uitleggingen en inlichtingen het reglement over den onderstandsdienst en over den gezondheidsdienst*, Antwerpen, 1886, p. 23.

³¹. OCMWA, BG, r. 1535, Sociale verslagen van 19 januari 1895 tot 17 december 1895, verslag van 12 februari 1895.

konden zorgen. Zo woonde Petronella Smits in bij haar zoon en diens echtgenote. De zoon was kleermaker en had geen werk. De inspecteur van het armenbestuur vond de mensen stervend van de honger en was verplicht geweest hun *'ogenblikkelijk te helpen, om hen van de hongerdood te bevrijden'*.³² Deze ouderen, zorgbehoevend, zonder enige bestaansmiddelen en zonder families die hen konden ondersteunen, stuurde het Bureel door naar de Burgerlijke Godshuizen.

3. DE ONDERSTAND DOOR DE BURGERLIJKE GODSHUIZEN

De Burgerlijke Godshuizen stonden in voor de opvang van paupers in tehuizen. Voor ouderen hadden de Burgerlijke Godshuizen slechts 26 kleine godshuizen en vanaf 1872 het oudemannahuis Bogaerts-Torfs. Vele gebrekkige ouderen belandden in het Sint-Elisabethziekenhuis, dat tevens door de Burgerlijke Godshuizen werd beheerd. In de volgende twee paragrafen zal worden verklaard waarom de kleine godshuizen, Bogaerts-Torfs en het ziekenhuis onmogelijk alle gebrekkige ouderen konden opvangen. Daarna zullen we onderzoeken hoe de Burgerlijke Godshuizen aan het gebrek aan tehuizen voor ouderen tegemoet kwamen.

3.1. De kleine godshuizen en het oudemannahuis Bogaerts-Torfs

De enige bejaardeninstellingen in Antwerpen waren tot 1872 de 26 kleine godshuizen. Het waren de talrijke stichtingen die aan een beperkt aantal arme vrouwen, mannen of echtparen huisvesting en een proeve – dit was een jaarlijkse geldelijke of andere ondersteuning – verschaften (Philippen, 1941, p. 5). De meerderheid van deze kleine godshuizen was opgericht in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

Kenmerkend voor een klein godshuis was de zelfstandigheid van haar bewoners. Er was geen directeur, wel stond een der inwoners aan het hoofd van het godshuis. Hiervoor kreeg hij of zij een kleine vergoeding.³³ De enige voorwaarde om in aanmerking te komen was dat men minstens 55 jaar oud

³². OCMWA, BG, r. 1532, Sociale verslagen van 26 januari 1889 tot 1 maart 1890, verslag van 1 maart 1890.

³³. RAA, PA, reeks J, 180, Etat de la situation des Hospices Civils dans l'arrondissement d'Anvers, 1815.

moest zijn.³⁴ Omwille van de vrijheid in de kleine godshuizen waren zij zeer gegeerd. Zo kan men in een krantenartikel uit 1893 lezen:

‘Door vele moeite en aanbeveling zijn deze oude werkmenschen er in gelukt een huisje te verkrijgen welke men godshuis noemt en leven daar zo gelukkig als maar zijn kan. Ook wanneer het blijde nieuws hun toekwam, weenden beide oudjes van blijdschap en konden hunnen ondersteunder er niet genoeg voor bedanken.’³⁵

Uit dit fragment blijkt niet alleen de moeilijkheid om in dergelijk tehuis terecht te kunnen, maar ook de noodzaak om een beschermheer te hebben.

Het aantal plaatsen in een godshuis was namelijk beperkt. De stichters hadden vastgelegd hoeveel ouderen de godshuizen mochten bewonen. De meeste godshuizen waren enkel bestemd voor vrouwen of voor mannen. Slechts uitzonderlijk werd er een voor echtparen opgericht. Van de 26 huisjes in 1806 waren er zestien voor vrouwen (173 plaatsen), negen voor mannen (96 plaatsen) en een voor echtparen (12 plaatsen). Het aantal ouderen dat in een godshuis kon geplaatst worden was dus klein: in de kleinsten konden vier grijsaards terecht, het grootste kon zestien ouderen herbergen.³⁶ Van deze verdeling werd nauwelijks afgeweken. Hoewel de Burgerlijke Godshuizen in de negentiende eeuw verschillende godshuizen samensmolten en er nieuwe oprichtten, werden er toch nog steeds vooral vrouwen geplaatst. Zo boden de kleine godshuizen in 1880 ruimte aan 190 vrouwen, 70 mannen en 18 echtparen.³⁷ Hierbij hadden de Burgerlijke Godshuizen geen doelbewuste politiek ten gunste van de ouderen gevoerd. Doorslaggevend waren de financiële motieven. Door de bouwvallige staat van een aantal godshuizen kostte het meer deze te herstellen dan er een nieuw te bouwen.³⁸

Aangezien het aantal plaatsen in de godshuizen beperkt was, werd om elk vrijgekomen huisje een ware strijd gevoerd. De afstammelingen van de stichters kregen hierbij voorrang. Op de tweede plaats kwamen grijsaards ouder dan zeventig of zieken voor wie de steun van het Weldadigheidsbureau niet volstond. Alleen eerbare mensen kwamen in aanmerking voor een plaatsje.³⁹

³⁴. OCMWA, BG, d. 2140, Reglement van de kleine godshuizen, 1800; in 1902 moest men minstens 60 jaar zijn (OCMWA, BG, r. 20, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1901-1905, 31 oktober 1902.)

³⁵. Gestichten voor Ouderlingen, in: *Help u Zelve. Orgaan der Liberale Werkende Klasse van Antwerpen*, oktober 1893, p. 1.

³⁶. GEUDENS (E.), *Le Compte Moral de l'an XIII des Hospices civils d'Anvers*, Antwerpen, 1898, passim.

³⁷. *Gemeentebld*, 27 december 1880, p. 519.

³⁸. *Ibidem*.

³⁹. GEUDENS (E.), *o.c.*, p. 16.

In praktijk betekende dit meestal dat beschermelingen voorrang kregen. Zo eiste het stadsbestuur in 1857 met aandrang dat een zekere Van Laere, oud-militair en lid van de Leopoldsorde werd opgenomen.⁴⁰ De Burgerlijke Godshuizen verzetten zich hiertegen. Van Laere had een pensioen van 500 frank en het zou onrechtvaardig zijn hem te verkiezen boven een van de 60 huisgezinnen die reeds drie à vier jaar op de wachtlijst stonden.⁴¹ Het antwoord van het stadsbestuur was duidelijk: de man was lid van de Leopoldsorde en verdiende daarom: *'la préférence sur d'autres malheureux, même au point de vue de la bienfaisance publique'*.⁴² In 1889 drong de Antwerpse burgemeester er bij de Burgerlijke Godshuizen op aan dat het echtpaar Coffé-De Backer in het godshuis der Zeven Bloedstortingingen zou worden geplaatst: *'ces braves gens ont été mes voisins pendant 20 ans et sont très dignes de sympathie'*.⁴³

Had men geen kennissen in het stadsbestuur, dan betaalde men voor zijn plaatsje. Zo gaf Marie Therese Van Isschot in 1835 een donatie van 181,40 frank aan de Burgerlijke Godshuizen waarop zij prompt in het godshuis De Vergnies werd geplaatst.⁴⁴ Een decreet van 1806 liet deze praktijken toe op voorwaarde dat het betaalde bedrag kleiner was dan 500 frank en de prefect hiervoor zijn toestemming gaf.⁴⁵ In praktijk betaalden de postulanten meer en hing een opname slechts af van de toestemming van de Burgerlijke Godshuizen. In 1839 werd het eerst vrijkomende plaatsje gereserveerd voor weduwe Janssens, die een aalmoes van 600 frank had geschonken.⁴⁶ Oudluitenant van de infanterie Janssens gaf in 1861 1000 frank om toegelaten te worden in een godshuis.⁴⁷ Indien men weet dat een ongeschoolde arbeider bijna drie jaar moest werken om dit bedrag bijeen te sparen, wordt het duidelijk dat de kleine godshuizen niet werden bevolkt door de allerarmsten. Deze selectie waarbij de armsten uit de boot vielen, wekte dan ook wrevel op bij het Weldadigheidsbureel, dat zelf geconfronteerd werd met een toenemend aantal paupers. Het merkte korzelig op dat de kleine godshuizen bevolkt

^{40.} SAA, MA, 179/1, brief van het stadsbestuur aan de Burgerlijke Godshuizen, 5 oktober 1857.

^{41.} id., brief van de Burgerlijke Godshuizen aan het stadsbestuur, 14 oktober 1857.

^{42.} id., brief van het stadsbestuur aan de Burgerlijke Godshuizen, 3 april 1858.

^{43.} SAA, MA, 179/3, brief van de Burgemeester aan de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen, 30 juli 1889.

^{44.} OCMWA, BG, r.7, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1834-1839, 1 april 1835.

^{45.} *Pandectes belges. Encyclopédie de législation, de doctrine et de jurisprudence belges. Tome L*, Brussel, 1895, kolom 282, § 305.

^{46.} OCMWA, BG, r.7, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1834-1839, 6 mei 1839.

^{47.} SAA, MA, 179/1, brief van het stadsbestuur aan de Burgerlijke Godshuizen, 23 november 1861.

werden door geprivilegieerden, die niet echt behoeftig waren, terwijl het Bureel overstelpt werd met steunaanvragen:

'on admet dans ces hospices des personnes protégées qui n'ont pas un besoin absolu tandis que nombre d'autres plus nécessiteux languissent ou doivent être secouru à domicile.'⁴⁸

Hierbij moet men opmerken dat de armsten het zich ook financieel niet konden veroorloven in een klein godshuis te verblijven. De personen in de godshuizen kregen immers alleen maar kosteloze huisvesting en een beetje geldelijke onderstand. Ten gevolge van de economische chaos was deze onderstand in 1800 verwaarloosbaar klein: om de tien dagen kregen de bewoners slechts een bedrag van 63 centiem. Sinds 1801 kregen de gewone kostgangers van het Weldadigheidsbureel wekelijks 1,27 frank; kostgangers ouder dan 70 jaar 1,90 frank en zieken hadden recht op 2,54 frank.⁴⁹ Op deze bedragen alleen kon men niet overleven. De gewone kostgangers konden met dit bedrag een roggebrood per dag kopen, diegenen ouder dan 70 anderhalf en zieken konden er twee per dag mee aanschaffen. In 1902 kregen de bewoners wekelijks slechts een halve frank per week als ze er een jaar woonden (een brood kostte 0,26 frank). Nadien werd de onderstand jaarlijks opgetrokken tot een maximum-bedrag van twee frank.⁵⁰

Het was niet alleen moeilijk een plaatsje in een godshuis te bemachtigen, vele ouderen moesten het ook vroegtijdig verlaten.⁵¹ Wellicht waren er ouderen die het godshuis vrijwillig verlieten, maar hierover is niets teruggevonden. Van de ouderen die uit een godshuis werden ontslagen, zijn wel sporen bewaard gebleven. De beslissing om een oudere uit een klein godshuis te verwijderen, werd immers genomen door het algemeen bestuur van de Burgerlijke Godshuizen, waarvan men de verslagen in de proces-verbaalboeken kan terugvinden.

Er waren drie redenen waarom men het godshuis moest verlaten: ziekte, slecht gedrag of het overlijden van de partner in een tehuis voor echtelieden. Zoals reeds was aangestipt, leidden de ouderen in de godshuizen een zelfstan-

⁴⁸. RAA, PA, reeks H, nr. 79/B, rapport van de Burgerlijke Godshuizen, 1806.

⁴⁹. GEUDENS (E.), *o.c.*, p. 17.

⁵⁰. OCMWA, BG, r. 20, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1901-1905, 30 oktober 1902.

⁵¹. In de periode 1814-1905 betraden jaarlijks gemiddeld 39 ouderen de kleine godshuizen, 24 moesten het verlaten en 17 stierven er (voor 1814-1825: OCMWA, BG, r. 273-279, *Compte Moral de l'Administration des Hospices Civils*; voor 1836-1910: *Rapport sur l'Administration de la ville d'Anvers*).

dig bestaan. De kleine godshuizen verschaften alleen maar kosteloze huisvesting, algemene verzorging was er niet. Zodra men zichzelf niet meer kon verzorgen, moest men het godshuis verlaten. Zo verbleef het echtpaar De Bie in het godshuis De Vergnies, maar door hun hoge leeftijd en allerlei aandoeningen konden beide echtelieden zichzelf niet meer behelpen. De Burgerlijke Godshuizen besloten in 1834 ze in een tehuis voor ongeneeslijk zieken te plaatsen.⁵² Een tweede reden waarom men het godshuis moest verlaten was slecht gedrag. Volgens het reglement van 1800 moesten de ouderen in het godshuis *'vreedsaem en godsverzend'* zijn.⁵³ Als men de rust van de bewoners verstoorde, werd men uit het godshuis verwijderd. In 1895 moest het echtpaar Van Lokeren-Kostermans het godshuis Van Nispen verlaten, hun kamer was volgens de inspecteur *'zoo vervuild om er de pest van te krijgen'*.⁵⁴ Naast ziekte en slecht gedrag, was het overlijden van een echtgenoot een reden voor vertrek. Het ligt voor de hand dat bij een verblijf in een tehuis voor echtparen, men hierdoor niet langer in het godshuis kon blijven. Zo moest Jean Arnoldi na het overlijden van zijn vrouw het godshuis Lantschot verlaten. Hij werd geplaatst in het tehuis van de Broeders Van Liefde.⁵⁵

Voorlopig kan men besluiten dat de kleine godshuizen onmogelijk alle ouderen konden opvangen. Ten eerste was het aantal plaatsen beperkt, tot diep in de negentiende eeuw konden er niet meer dan 300 oudjes worden geplaatst. Omdat de vraag veel groter was dan het aanbod, werden de beschikbare plaatsen vooral ingenomen door ouderen die over de nodige kennis beschikten of die voor hun plaatsje hadden betaald. Bovendien verschaften de kleine godshuizen alleen maar gratis onderdak. Met de bijkomende onderstand die men kreeg kon men onmogelijk voedsel, huisraad en verwarming bekostigen. De bewoners moesten hierdoor nog over bijkomende inkomsten beschikken. Ten derde was er in de kleine godshuizen geen medische zorg voorhanden. De ouderen hadden er weliswaar een bepaalde zelfstandigheid, maar zodra men zich niet meer kon behelpen, moest men het godshuis verlaten. Tenslotte dient te worden opgemerkt dat de meeste godshuizen voor vrouwen waren bestemd, slechts weinig mannen konden er terecht. Men kan dus bezwaarlijk zeggen dat de kleine godshuizen, de enige bejaardeninstellingen van Antwerpen tot 1872, alle behoeftige ouderen konden opvangen. Een groot aantal paupers

⁵². OCMWA, BG, r. 7, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1834-1839, 31 maart 1834.

⁵³. OCMWA, BG, d. 2140, Reglement van de godshuizen, 1800.

⁵⁴. OCMWA, BG, r. 1535, Sociale verslagen van 19 januari 1895 tot 17 december 1895, rapport van 12 februari 1895.

⁵⁵. OCMWA, BG, r. 8, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1839-1846, 30 maart 1846.

die oud en gebrekkig waren, moest dus op een andere manier worden ondersteund. Met de opening van het oudemannenhuis Bogaerts-Torfs werd aan dit gebrek aan opvangmogelijkheden deels tegemoet gekomen.

Het gesticht Bogaerts-Torfs werd in 1872 geopend en was het eerste moderne bejaardentehuis in Antwerpen dat werd beheerd door de openbare onderstand. In tegenstelling tot de kleine godshuizen kon er een redelijk groot aantal ouderen gehuisvest worden. Aanvankelijk werden er slechts 26 mannen, ouder dan 50, verzorgd. Dankzij allerlei giften werd Bogaerts-Torfs gevoelig uitgebreid zodat het in 1910 148 ouderen kon herbergen.⁵⁶ Het gesticht was uitsluitend toegankelijk voor behoeftige mannen die niet meer in staat waren door arbeid in hun onderhoud te voorzien. In het tehuis was volledige verzorging gegarandeerd waardoor het verschilde van de kleine godshuizen waar de ouderen nog zelfstandig waren en nog bestaansmiddelen moesten hebben. Met Bogaerts-Torfs hadden de Burgerlijke Godshuizen in 1872 dus een tehuis waarmee ze hun tekort aan opvangmogelijkheden voor bejaarden deels konden opvullen. Hierbij dient echter te worden opgemerkt dat Bogaerts-Torfs pas werd geopend in 1872 en dat er slechts 150 mannen konden worden verzorgd. Bovendien bood het oudemannenhuis wel verzorging, maar de ongeneeslijk zieke ouderen, diegenen voor wie elke hoop op genezing vergeefs was, konden er niet terecht. Deze gebrekkigen kwamen vaak in het ziekenhuis terecht.

3.2. Het Sint-Elisabethziekenhuis

De ouderen die door het Bureel van Weldadigheid naar de Burgerlijke Godshuizen waren gestuurd, waren doorgaans erg gebrekkig. Het ligt voor de hand dat veel zieke ouderen en vooral de ongeneeslijk zieken in het Sint-Elisabethziekenhuis werden opgenomen. Voor dit ziekenhuis was deze laatste categorie evenwel een grote last aangezien het doorheen de hele negentiende eeuw te kampen had met overbevolking. Het lage loonpeil en de erbarmelijke woontoestanden lagen aan de oorzaak van de lichamelijke zwakte van de arbeidende klasse. De meeste ziekten waren bijgevolg chronische aandoeningen ten gevolge van algemene uitputting en waarvoor een medisch ingrijpen onvoldoende was (Vermeiren, 1988, p. 146). Bovendien beschouwden vele armen het gasthuis als een plaats waar men tijdelijk onderdak kon krijgen. Vooral ouderen zochten een onderkomen in het gasthuis voor de wintermaanden (Kums,

⁵⁶. OCMWA, Bib., *Administration des Hospices Civils d'Anvers. Compte Moral Administratif, 1872-1910.*

1880, pp. 13 en 24). Het ziekenhuis was hierdoor voor vele paupers en ouderen een overlevingsstrategie, een tehuis waar ze tijdelijk onderdak vonden. Dit verklaart waarom het aantal opgenomen patiënten onophoudelijk steeg van 1000 op het einde van het Ancien régime tot meer dan 6000 in 1850. Het probleem was dat het ziekenhuis niet meer dan 700 patiënten tegelijk kon herbergen zodat de meesten slechts korte tijd werden opgenomen (Lis en Soly, 1990, p. 52).

Men begrijpt dan ook dat de ongeneeslijk zieken in het Sint-Elisabeth-ziekenhuis als een zware last werden beschouwd. Het was een categorie zieken die voor maanden de bedden bezette, continu verzorgd moest worden zonder dat dit alles resultaat opleverde. Zowel het Bureel van Weldadigheid als de Burgerlijke Godshuizen waren deze groep liever kwijt dan rijk. Vele van deze ellendigen werden bijgevolg door de dokters van de beide commissies van het kastje naar de muur gestuurd.⁵⁷ Om in het ziekenhuis toegelaten te worden, moest men immers een certificaat hebben, verleend door de dokters van het Bureel van Weldadigheid. Aangezien het Weldadigheidsbureel volledig gescheiden was van de Burgerlijke Godshuizen hadden deze laatsten geen enkel machtsmiddel om de toevloed van patiënten enigszins in te dijken. Zij waren verplicht iedereen met een briefje op te nemen. Omdat elke arme die in het gasthuis terecht kwam, niet meer moest onderhouden worden door het Weldadigheidsbureel, en omgekeerd iedere ontslagen patiënt het budget van de Burgerlijke Godshuizen verlichtte, zorgde dit herhaaldelijk voor moeilijkheden (Vermeiren, 1988, p. 174). De Burgerlijke Godshuizen beklagden er zich over dat het Weldadigheidsbureel te royaal was met het uitdelen van certificaten. Zo meende de medische hoofdtoezichter, Corneille Broeckx, in 1880 dat 60 percent van de toelatingen volledig onterecht waren (Lis en Soly, 1990, pp. 51-52). Het Weldadigheidsbureel vond dan weer dat de zieken te snel uit het ziekenhuis werden ontslagen wat het Bureel niet ten goede kwam. Deze zieken waren immers nog niet helemaal genezen en hadden recht op bijkomende onderstand van het Bureel, wat bijkomende kosten met zich meebracht.⁵⁸ Herhaaldelijk was er dan ook discussie tussen beide onderstandsinstellingen wie deze ouderen moest opvangen. Zo stuurde het Bureel van Weldadigheid in 1815 tien ongeneeslijke vrouwen door naar het Sint-Elisabethgasthuis. Zij konden zichzelf niet verzorgen en moesten zelfs gevoed worden. Het Weldadigheidsbureel weigerde hen nog verder te steunen omdat het niet bevoegd was voor de onderstand aan zorgbehoevenden. De Burgerlijke Godshuizen

⁵⁷. SAA, MA, 179/1, brief van de Burgerlijke Godshuizen aan het stadsbestuur, 20 maart 1833.

⁵⁸. SAA, MA, 189/1, brief van het Bureel van Weldadigheid aan het stadsbestuur, 18 januari 1843.

wezen er dan weer op dat de gebrekkigen niet in het ziekenhuis konden worden verzorgd. Het was immers winter en de ziekenzalen zaten vol. Voor deze ongelukkigen was er geen plaats.⁵⁹

Uit de twee vorige paragrafen is duidelijk geworden dat de Burgerlijke Godshuizen voor ouderen slechts weinig opvangmogelijkheden hadden. Vooral de hoogbejaarde en ongeneeslijk zieke ouderen, die permanente verzorging nodig hadden, kon men moeilijk plaatsen. In de kleine godshuizen konden zij niet terecht en het ziekenhuis kon wegens overbevolking hen niet de verzorging geven die ze nodig hadden. Aangezien men geen eigen tehuizen had, moesten de Burgerlijke Godshuizen hun meest zorgbehoevende paupers elders laten verzorgen. Vandaar dat die werden uitbesteed bij liefdadige verenigingen en bij kostgevers op het platteland.

3.3. Liefdadige verenigingen

Naast het Weldadigheidsbureel en de Burgerlijke Godshuizen, waren er in de negentiende eeuw ook een aantal kloostercongregaties die zich toededen op de verzorging van behoeftige ouderen. In Antwerpen vestigden de eerste liefdadige verenigingen zich in de jaren 1820. Sommigen waren congregaties met een nationaal of internationaal karakter die een vestiging hadden in Antwerpen zoals de Zusters van Liefde (1826), Broeders van Liefde (1832), Zusters der Kindsheid Jesu (1842) of de Zusterkens der Armen (1863). Andere tehuizen hadden dan weer een zuiver lokaal karakter zoals dat van de Maatschappij voor Christelijke Liefdadigheid (1824) of het tehuis Sint-Carolus (1852). De ouderen in deze tehuizen werden echter ook verzorgd door gerenommeerde kloostercongregaties, namelijk de Zusters en de Broeders Van Liefde. Belangrijk was dat men niet alleen materiële hulp verschaftte, men hechtte evenveel belang aan de geestelijke onderstand. De verzorgde ouderen moesten dan ook dagelijks deelnemen aan de godsdienstoefeningen (Vercauteren, 2000, pp. 71-78).

Deze verenigingen richtten zich voornamelijk tot de verarmde middenklasse. In de jaren 1820 werd immers duidelijk dat vele kleine ambachtslieden ten prooi vielen aan armoede. Aangezien deze groep werd voorgesteld als het voorbeeld van respectabele armoede, konden zij, volgens de elites, niet aan hun lot worden overgelaten (Lis, 1986, p. 154). In de meeste tehuizen moest men ook betalen om verzorgd te worden. Door middel van giften van

⁵⁹. RAA, PA, reeks H, 79/A, brief van het Bureel van Weldadigheid aan het stadsbestuur, 7 januari 1815.

de betalende leden werd wel gedeeltelijk in het onderhoud voorzien, maar men moest toch nog steeds een belangrijk deel van de verblijfkosten zelf betalen. Hoe laag ook, dit bedrag was hoog genoeg om de allerarmsten uit te sluiten. Sommige ouderen konden wel op kosten van het Weldadigheidsbureel of de Burgerlijke Godshuizen in deze tehuizen worden geplaatst.⁶⁰

De plaatsing van ouderen in tehuizen van liefdadige verenigingen door de openbare onderstandsinstellingen was in de negentiende eeuw gebruikelijk. Vooral de gemeenten die geen eigen instellingen hadden, moesten hun armen vaak onderbrengen in kloosters of tehuizen in andere gemeenten (Seebohm-Rowntree, 1910, p. 494). In Antwerpen waren er wel instellingen voor bejaarden, maar daarin konden geen ongeneeslijk zieke ouderen verzorgd worden. Met de opening van het eerste tehuis van een liefdadige vereniging in 1824, de Maatschappij voor Christelijke Liefdadigheid, werd dus een tekort opgevuld. Opvallend is wel dat ouderen ook door het Weldadigheidsbureel in deze tehuizen konden worden geplaatst. Het Bureel had de keuze. Ofwel stuurde het de zorgbehoevende ouderen rechtstreeks naar een tehuis voor ongeneeslijk zieken, ofwel werden zij doorgestuurd naar de Burgerlijke Godshuizen.⁶¹ Naarmate er meer tehuizen werden opgericht, nam het aantal plaatsingen ook toe. In 1827 werden er slechts twaalf gebrekkigen in deze tehuizen verzorgd op kosten van het Bureel, in 1900 waren het er ongeveer 200. Door ouderen in deze instellingen te plaatsen, verzorgde het Weldadigheidsbureel op een onrechtstreekse manier ook behoeftigen in tehuizen. Dit is merkwaardig aangezien de Burgerlijke Godshuizen wettelijk gezien alleen verantwoordelijk waren voor de zorg van ouderen in tehuizen. Aan deze toestand kwam pas een einde in 1901. Toen besloten het Weldadigheidsbureel en de Burgerlijke Godshuizen om orde op zaken te stellen. Men kwam overeen dat alleen de Burgerlijke Godshuizen instonden voor de opvang van en zorg voor ouderen in instellingen.⁶² Hierdoor werden zo'n 200 ouderen overgedragen naar de Burgerlijke Godshuizen.

Ook de Burgerlijke Godshuizen plaatsten vele ouderen bij liefdadige verenigingen. In 1848 waren er nog maar 46 ouderen geplaatst, in 1888 waren het er al 198 en in 1900 niet minder dan 216. In deze tehuizen konden vooral vrouwen terecht (tabel 1).

⁶⁰. RAA, PA, reeks H, 81/A, rapport van het stadsbestuur aan het provinciebestuur, 25 oktober 1848.

⁶¹. *Beknopt handboek voor de armenbezoekers. Inhoudende benevens eenige uitleggingen en inlichtingen het reglement over den onderstandsdienst en over den gezondheidsdienst*, Antwerpen, 1886, pp. 24-25.

⁶². OCMWA, BW, r. 33, Proces-verbaalboeken van het Bureel van Weldadigheid 1897-1901, 2 februari 1901.

TABEL 1: BELANG VAN DE TEHUIZEN WAAR GEBREKKIGE
 OUDEREN WERDEN GEPLAATST⁶³

	Opgericht	1848		1888	
		Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
Christelijke Liefdadigheid	1824		44		53
Zusters Van Liefde	1826		4		3
Broeders Van Liefde	1832	7		0	
Zusters der Kindsheid Jesu	1842			24	71
Sint-Carolus	1851			3	
Zusterkens der Armen	1863			12	19
Sint-Joseph	1868			3	13
Totaal		7	48	42	156

De meeste ouderen werden geplaatst bij de Maatschappij voor Christelijke Liefdadigheid en de Zusters der Kindsheid Jesu. In de twee tehuizen bedroegen de onderhoudskosten per oudere respectievelijk 360 en 730 frank per jaar, maar de Burgerlijke Godshuizen konden er hun gebrekkigen onderbrengen tegen een aanzienlijke korting. Dit verklaart ook waarom zo weinig ouderen werden verzorgd in Sint-Carolus en de Broeders van Liefde. De onderhoudskosten lagen er immers vrij hoog: in 1888 vroeg men in beide tehuizen 360 frank per jaar om een oudere te verzorgen. De Burgerlijke Godshuizen plaats-ten er alleen maar ouderen indien deze nog een beschermer hadden die bereid was de helft van dit bedrag te betalen. Hierdoor waren de gemiddelde onkosten per persoon voor de Burgerlijke Godshuizen erg laag. Voor een halve frank per dag konden zij hun meest gebrekkige ouderen plaatsen in tehuizen waar ze gespecialiseerde verzorging kregen.⁶⁴ Dit was veel lager dan de gemiddelde verzorgingskosten van het andere tehuis waar zieken werden verzorgd, het Sint-Elisabethgasthuis. Hier betaalde men in 1875 1,65 frank per dag (Vermeiren, 1988, p. 167).

Hoewel de liefdadige verenigingen duidelijk een tekort opvulden, was men er toch niet helemaal tevreden over. In de tehuizen konden immers vooral

⁶³. Voor 1848, *Rapport sur l'administration la situation des affaires de la ville d'Anvers*, p. 65.; voor 1888: SAA, MA 176/1, Etat sommaire du nombre de vieillards des 2 sexes placés dans des instituts d'incurables, 15 april 1888.

⁶⁴. Voor de onderhoudskosten per dag in de periode 1871-1910: *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville d'Anvers*, 1871-1910.

vrouwen terecht en, aangezien er voorrang werd gegeven aan kostgangers die de volle prijs betaalden, hadden de Burgerlijke Godshuizen bij wijlen grote moeilijkheden om er hun ouderen te plaatsen.⁶⁵ Nog steeds waren er gebrekkige ouderen die de Burgerlijke Godshuizen niet in een tehuis konden laten verzorgen. Deze ouderen werden uitbesteed op het platteland.

3.4. De uitbesteding op het platteland

De uitbesteding is een praktijk die teruggaat tot de Late Middeleeuwen en die in België vooral in de landelijke dorpen in Oost- en West-Vlaanderen werd toegepast. Kinderen, ouderen en gebrekkigen werden bij afbod verpacht aan particulieren. De behoeftige werd toegewezen aan diegene die bereid was hem te verzorgen tegen het laagste steungeld, de bestedeling werd verondersteld nog wat arbeid te verrichten bij zijn kostgever. Deze praktijk ging gepaard met heel wat misbruiken en werd dan ook herhaaldelijk aangeklaagd.⁶⁶ In Antwerpen werden de ouderen niet bij afbod uitbesteed, maar waren het de Burgerlijke Godshuizen die bepaalden tegen welk bedrag de bestedelingen werden geplaatst op het platteland. Waar de ouderen werden uitbesteed en hoe dit precies gebeurde wordt elders bestudeerd, hier wordt alleen bekeken in welke mate de uitbesteding een aanvulling was op de bestaande opvangmogelijkheden voor bejaarden.⁶⁷

Zoals reeds is beschreven had men vooral veel moeilijkheden om ongeneeslijk zieke ouderen te plaatsen. Aangezien zij nergens anders terecht konden, moesten deze ongelukkigen worden uitbesteed. De uitbesteding van ongeneeslijk zieken was dus een noodoplossing, waarvan de Burgerlijke Godshuizen alsmaar vaker gebruik moesten maken. Zo schommelde het aantal bestedelingen in de jaren 1825 rond 50, in 1850 waren het er bijna 100, in 1900 was dit aantal verdubbeld. Opvallend is dat men veel meer mannen dan vrouwen op deze manier ondersteunde: bijna driemaal zoveel mannen als vrouwen werden uitbesteed.⁶⁸ In de meeste instellingen voor armen konden immers vooral vrouwen worden verzorgd. Het beperkt aantal plaatsen in tehuizen voor mannen werd opgevuld door de uitbesteding op het platteland, waar

^{65.} SAA, MA, 179/1, brief van de Burgerlijke Godshuizen, 20 maart 1833.

^{66.} Zie bv. DE QUEKER (C.), *La bienfaisance publique et privée. Sa réorganisation*, Brussel, 1894, p. 11. Ook een aantal romanciers – zoals August Snieders, Domien Sleenckx en zelfs Charles Baudelaire – hebben deze praktijken met afschuw in hun werken beschreven. Zie hiervoor o.m. DE PILLECYN, 1967, p. 143.

^{67.} Zie VERCAUTEREN (G.), *De uitbesteding van behoeftige ouderen in en om Antwerpen*. (nog te verschijnen)

^{68.} In 1850 waren er 22 vrouwen en 76 mannen uitbesteed, in 1900 waren er 58 gebrekkige vrouwen geplaatst tegenover 143 mannen (VERCAUTEREN, 2000, pp. 92-93).

het aantal mogelijke plaatsen in principe onbeperkt was. Ouderen, die vaak bedlegerig waren en veel verzorging nodig hadden, werden op deze manier verzorgd door particulieren die uitsluitend omwille van het kostgeld een besteding in huis namen. De Burgerlijke Godshuizen waren zich hier van bewust en vroegen het stadsbestuur herhaaldelijk om een instelling op te richten, waar ongeneeslijk zieke en hoogbejaarde ouderen van beide seksen konden worden verzorgd. Het stadsbestuur, dat de tekorten van het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen moest opvullen, weigerde keer op keer. Het vreesde immers dat de kosten te hoog zouden oplopen (Vercauteren, 2000, pp. 131-136). Hierdoor moesten de Burgerlijke Godshuizen hun meest zorgbehoevende oudjes, die niet in een tehuis voor ongeneeslijken terecht konden, uitbesteden.

De uitbesteding was voor de Burgerlijke Godshuizen evenwel meer dan een noodzakelijk kwaad. Ze had ook haar voordelen. Niet alleen ongeneeslijk zieke ouderen, maar ook onhandelbare en chronisch zieke ouderen werden immers uitbesteed. Voor de onhandelbare ouderen was de uitbesteding een straf. Zo was weduwe Van Stappen uit het godshuis Sint-Franciscus weggestuurd. Ze kwam altijd dronken terug, beledigde haar medebewoners en dreigde het godshuis in brand te steken. De commissie besloot haar in 1876 te verwijderen en uit te besteden op het platteland.⁶⁹ Op deze manier waren de Burgerlijke Godshuizen verlost van hun meest lastige behoeftigen. Ook de uitbesteding van chronisch zieke ouderen had een aantal voordelen. Chronisch zieken waren personen met een slepende ziekte die nog eventueel kon worden genezen door een langdurige behandeling of verbeterde leefomstandigheden (Delaitre, 1909, pp. 174-179). Het betrof veelal gebrekkige ouderen die leden aan reuma of een aandoening aan de ademhalingswegen. De Burgerlijke Godshuizen beweerden dat een verblijf op het platteland de gezondheid van deze gebrekkigen alleen maar ten goede kon komen en in sommige gevallen een genezing had bewerkstelligd:

‘Nous avons vu de ces malheureux, extenués de besoins et de privations, après quelques années de séjour à la campagne revenir dans un état de santé et de rétablissement tel que nous nous trouvons heureux d’avoir pu provoquer un pareil résultat.’⁷⁰

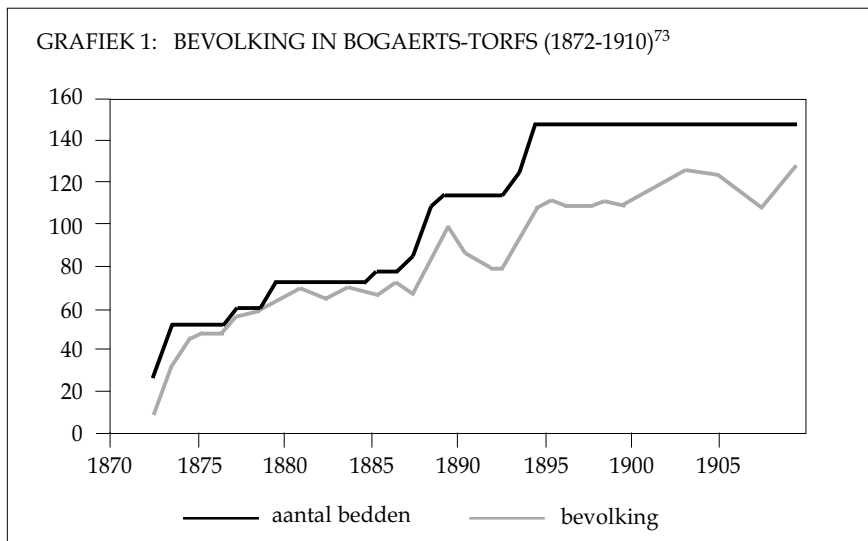
Een bijkomend voordeel was dat de uitbesteding erg goedkoop was. Hierdoor waren de Burgerlijke Godshuizen meer geneigd gebrekkige ouderen uit te besteden dan ze te laten verzorgen in een tehuis. Dit blijkt uit het bevolkingsverloop van het bejaardentehuis Bogaerts-Torfs.

^{69.} SAA, MA 179/2, brief van de Burgerlijke Godshuizen aan de Burgemeester, 23 december 1876; OCMWA, BG, r. 1437, V4, Besteedboeken vrouwen, 1868-1885, f° 27.

^{70.} SAA, MA, 179/1, brief aan het stadsbestuur, 15 april 1840.

Met de oprichting van het oudemännerhuis Bogaerts-Torfs in 1872 hoopten de Burgerlijke Godshuizen aanvankelijk het aantal mannelijke bestedelingen terug te dringen. In 1864 luidde het: *'het godshuis Bogaerts-Torfs zal ons eene voortreffelyke wykplaats verschaffen voor de ouderlingen en gebrekkigen.'*⁷¹ Toen de consul van Venezuela in 1865 inlichtingen vroeg over de organisatie van de armenzorg in Antwerpen, schreef men dat de plaatsing van bejaarden op het platteland en in tehuizen voor ongeneeslijken slechts tijdelijk was totdat men een volwaardig bejaardentehuis had gebouwd, waarmee Bogaerts-Torfs werd bedoeld.⁷²

De opening van het bejaardentehuis Bogaerts-Torfs in 1872 verminderde het aantal bestedelingen echter niet. Zo werden er in 1888 nog 104 zieke ouderen uitbesteed, in 1900 waren het er al 200. Dit was niet omdat het tehuis de toevloed van ouderen niet aankon, want het had te kampen met onderbevolking (grafiek 1).

⁷¹. *Gemeentebld*, 18 februari 1864, p. 278.

⁷². SAA, MA 189/2, brief aan mr. Winkelman, consul van Venezuela, 23 november 1865.

⁷³. OCMWA, Bib., *Administration des Hospices Civils d'Anvers. Compte Moral Administratif, 1872-1910*.

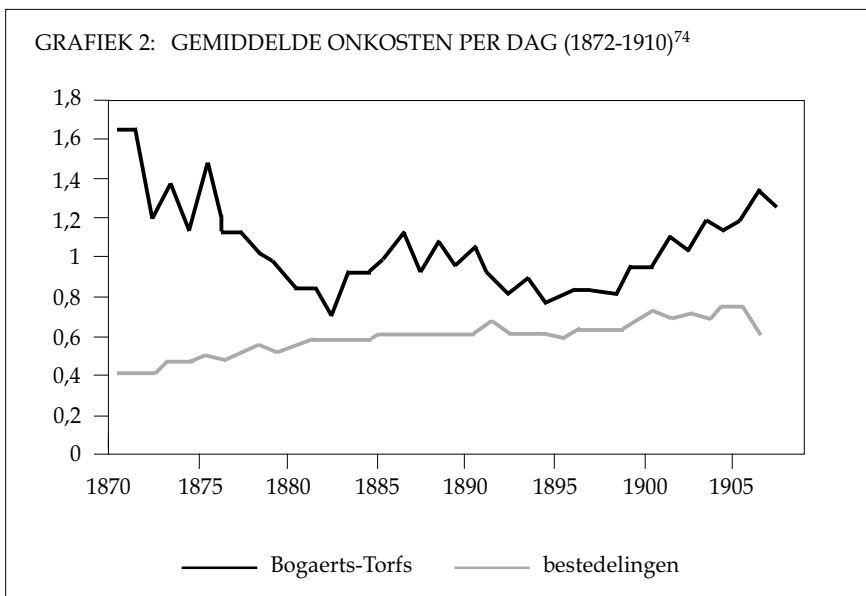
In de jaren 1870, in 1885, 1888 en 1895 werden in Bogaerts-Torfs nieuwe bedden bijgezet zodat er sinds de laatste uitbreiding 148 ouderen konden worden verzorgd. De uitbreiding van het tehuis betekende niet dat alle bedden werden gebruikt. Tot 1885 waren bijna alle bedden bezet, het tehuis had een gemiddelde bezettingsgraad van 94 percent. Bogaerts-Torfs had nog meer ruimte, maar sinds 1874 werd een vleugel gebruikt als hulpghasthuis van het Sint-Elisabethziekenhuis, dat overbelast was. Met de opening van een nieuw ziekenhuis in 1885 werd het Sint-Elisabethziekenhuis ontlast en kon het hulpghasthuis in Bogaerts-Torfs eindelijk worden opgeheven. Hierdoor kwam er heel wat ruimte vrij en konden nieuwe bedden worden bijgezet. De capaciteit van Bogaerts-Torfs nam dan ook toe van 70 bedden in 1884 over 83 bedden in 1887 tot 113 in 1889.

De nieuwe mogelijkheden werden echter niet ten volle benut. Aanvankelijk leken de Burgerlijke Godshuizen de vrijgekomen plaatsen te gebruiken om er hun bestedingen onder te brengen. Zo werden in 1889 vele bestedingen overgedragen naar het tehuis waardoor op 31 december 100 van de 113 bedden bezet waren. Het komende jaar vulden de Burgerlijke Godshuizen de vrijgekomen plaatsen niet meer op zodat er nog slechts 82 bejaarden verbleven. De volgende jaren nam het aantal geïnterneerde ouderen in Bogaerts-Torfs maar geleidelijk toe en schommelde in de jaren 1890 en 1900 tussen 110 en 120. De bezettingsgraad bedroeg slechts gemiddeld 74 percent. In dezelfde periode werden zeer veel gebrekkige mannen uitbesteed op het platteland. De opening van Bogaerts-Torfs drong het aantal bestedingen niet terug, zoals men aanvankelijk had gehoopt.

Waarom werden de mogelijkheden van Bogaerts-Torfs niet ten volle benut? Om hier een antwoord op te geven moet men de gemiddelde onderhoudskosten per dag vergelijken met die van de uitbesteding van behoeftige ouderen. (grafiek 2)

Uit de grafiek blijkt dat de onderhoudskosten van de uitbesteding in de periode 1872-1910 lager waren dan die van Bogaerts-Torfs. In de jaren 1870 schommelden de gemiddelde onkosten per dag voor een besteding rond een halve frank. Opvallend is dat de verzorgingskosten per oudere in het nieuwe bejaardentehuis veel hoger waren (1,5 fr/dag). Met de toename van de bevolking in het bejaardentehuis, daalde de gemiddelde onderhoudskost per persoon tot een gemiddelde van 0,8 à 1 frank per dag. Hiermee waren de onderhoudskosten nog steeds een stuk hoger dan die van de bestedingen.

In die omstandigheden ligt het voor de hand dat de Burgerlijke Godshuizen meer geneigd waren ouderen uit te besteden, dan ze in een bejaardentehuis te plaatsen. Het feit dat soms zeer gebrekkige ouderen op het platteland moesten werken, was geen beletsel voor de Burgerlijke Godshuizen. Integendeel, het was nog een bijkomend voordeel. Toen in 1883 een van de commissieleden van de Burgerlijke Godshuizen voorstelde om de uitbestede ouderen in

Bogaerts-Torfs te plaatsen, antwoordde de regent dat zij op het platteland nog *‘vele diensten aan de landbouw kunnen bewijzen en zij in een gesticht ware renteniers zijn.’*⁷⁵ Hun belangrijkste argument was dat de verzorging van alle gebrekkigen in Bogaerts-Torfs veel te duur was. Wanneer de Burgerlijke Godshuizen bijvoorbeeld in 1889 alle ouderen die werden uitbested in een tehuis tegen gemiddeld 0,8 frank zouden verzorgen, zou dit hen jaarlijks 20.000 frank meer kosten.⁷⁶

Al in 1883 werd deze houding in een liberaal dagblad aangevallen: *‘om liever dan ons godshuis helemaal te bevolgen’* verkozen de Burgerlijke Godshuizen, *‘de grijsaard op den buiten te plaatsen, om zo aldus een winst te leggen.’*⁷⁷

⁷⁴ OCMWA, Bib., *Administration des Hospices Civils d’Anvers. Compte Moral Administratif, 1872-1906*. De gemiddelde onderhoudskosten zijn slechts benaderend. Het totaal aantal bestellingen op 31/12 is gedeeld door alle onkosten (kostgeld, kleedgeld, medicijnen en onvoorziene uitgaven) van dat jaar. Voor de gemiddelde onkosten van Bogaerts-Torfs is beroep gedaan op de cijfers in de jaarverslagen, die volgens dezelfde methode zijn berekend.

⁷⁵ OCMWA, BG, r. 16, Proces-verbaalboeken der Burgerlijke Godshuizen 1881-1886, 20 juli 1883.

⁷⁶ SAA, MA 176/1, Placement de vieillards et infirmes, 4 september 1893.

⁷⁷ *De Kleine Gazet*, 16 december 1883, p. 1.

4. BESLUIT

In deze bijdrage zijn we vertrokken van de vraag hoe behoeftige ouderen door de openbare onderstand werden opgevangen in de negentiende eeuw. Het Bureel van Weldadigheid, dat de meeste paupers ondersteunde, hanteerde alsmear strengere criteria, waardoor vele behoeftigen niet meer in aanmerking kwamen voor onderstand of slechts tijdelijk steun ontvingen. De behoeftige ouderen bleven hierbij min of meer buiten schot. Zo veranderden de voorwaarden voor onderstand voor de ouderen nagenoeg niet. Het Bureel wilde immers het aantal arbeidsbekwame paupers reduceren. Het steuncriterium voor de ouderen had dan ook vooral betrekking tot de onmogelijkheid tot arbeid. Behoeftigen die, ondanks hun hoge leeftijd, nog een inkomen konden verwerven, vielen bijgevolg uit de boot. Zeer gebrekkige ouderen daarentegen hadden recht op een verblijf in een instelling van de Burgerlijke Godshuizen. Het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen voerden dus in theorie een welbepaald beleid. De ouderen, en vooral de zorgbehoevende grijsaards, genoten namelijk van een 'geprivilegieerd' statuut binnen de openbare onderstand.

De kloof tussen de theorie en de praktijk was echter groot. Het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen waren niet in staat de ouderen behoorlijk te ondersteunen. De financiële middelen van het Bureel waren immers te beperkt, waardoor de verschaftte steun na verloop van tijd niets meer voorstelde, zelfs voor de ouderen. Ook de Burgerlijke Godshuizen hadden te weinig opvangmiddelen voor de ouderen. Men erkende wel de noodzaak van een volwaardig tehuis voor bejaarden, maar het stadsbestuur dat de tekorten moest opvullen, stond weigerachtig tegenover elke buitensporige uitgave. De Burgerlijke Godshuizen moesten hierdoor hun toevlucht nemen tot een noodoplossing zoals de uitbesteding bij liefdadige kloostercongregaties of bij particulieren op het platteland. De ouderen die wegens slecht gedrag of omwille van gezondheidsredenen werden uitbestede hadden geen bijzondere verzorging nodig. De uitbesteding van deze ouderen was voor de Burgerlijke Godshuizen de goedkoopste manier van onderstand. Voor de meest zorgbehoevende grijsaards was de toestand echter problematisch. Deze ouderen hadden recht op gespecialiseerde verzorging in een tehuis. De Burgerlijke Godshuizen betreurden het dan ook dat zij juist deze ongelukkigen moesten uitbesteden op het platteland.

AFKORTINGEN

BG	Burgerlijke Godshuizen
Bib.	Bibliotheek
BW	Bureel van Weldadigheid
MA	Modern Archief
OCMWA	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn Antwerpen
PA	Provinciaal Archief
RAA	Rijksarchief Antwerpen
SAA	Stadsarchief Antwerpen

BIBLIOGRAFIE

- CHLEPNER (B.S.), *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, 1956.
- DE COMMER (P.) en DEGRYSE (K.), *1200 jaar Antwerpen, de Antwerpenaren en hun armen en rijken* (Waar is de tijd, 15), Zwolle, 1997.
- DELAITRE (J.), *L'Assistance aux vieillards, aux infirmes et aux incurables*, Parijs, 1909.
- DE PILLECYN (P.H.), *Sociaal probleem en verhalend proza. De sociale problematiek in het Vlaams verhalend proza (1830-1886)*, Antwerpen-Gent, 1967.
- KUMS (A.), "Nos piliers d'hôpital", in: *Annales de la société de médecine d'Anvers*, XII, 1880, pp 13-53.
- LIS (C.), "Peilingen naar het belang van de steun verleend door het Bureel van Weldadigheid te Antwerpen, 1836-1875", in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VI, 1968, pp. 146-166.
- LIS (C.), *Social Change and the Labouring Poor. Antwerp 1770-1860*, New Haven en Londen, 1986.
- LIS (C.) en SOLY (H.), "Total Institutions and the Survival Strategies of the Labouring Poor in Antwerp, 1770-1860", in: P. MANDLER, *The Uses of Charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, Philadelphia, 1990, pp. 38-67.
- PHILIPPEN (L.J.M.), *Antwerpsche godshuisjes*, Antwerpen, 1941.
- SCHOLLIERS (P.), "Sociale ontwikkelingen in Antwerpen ten tijde van de wereldtentoonstellingen," in: *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen.1885-1894-1930*, Antwerpen, 1993, pp. 139-147.
- SEEBOHM-ROWNTREE (B.), *Comment diminuer la misère? Etudes sur la Belgique*, Parijs, 1910.
- VAN DAMME (D.), "Arbeid en armenzorg. Elementen voor het historisch onderzoek naar de functies van de openbare armenzorg in België gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw", in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXXIX, 1985, pp. 209-233.
- VERCAUTEREN (G.), *De zorg voor behoeftige ouderen in Antwerpen (1811-1910)*, (onuitgegeven licentiaatverhandeling Universiteit Gent), Gent, 2000.
- VERLINDEN (C.) en SCHOLLIERS (E.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. (XIVe-XIXe eeuw)*, 2 dln., Brugge, 1965.
- VERMEIREN (L.), "De negentiende eeuw (tot 1925). Van Gasthuis naar ziekenhuis", in: J. DE HAES ed., *Het Sint-Elisabethziekenhuis te Antwerpen, 750 jaar Gasthuis op 't Elzenveld, 1238-1988*, Brussel, 1988.

Le secours aux pauvres vieillards à Anvers au 19e siècle

GREGORY VERCAUTEREN

RÉSUMÉ

Dans cet article, j'étudie le secours aux pauvres vieillards par l'assistance publique anversoise, au 19e siècle. L'assistance publique était exercée par deux institutions. Le Bureau de Bienfaisance distribuait les secours à domicile, l'administration des Hospices Civils prenait soin des pauvres dans des établissements. Le secours à domicile était préféré au séjour dans un hospice. Lorsque l'indigent ne pouvait plus subsister du secours à domicile à cause de son infirmité et il n'avait pas de famille pour le soigner, le Bureau le renvoyait à l'administration des Hospices Civils. Malheureusement, celle-ci ne pouvait pas donner les soins nécessaires aux incurables et vieillards infirmes. La seule solution qui s'imposait était le placement à la campagne et dans des établissements privés.

Public relief for the elderly in nineteenth-century Antwerp

GREGORY VERCAUTEREN

SUMMARY

This article studies the system of public relief for the elderly in nineteenth-century Antwerp. Charity was achieved by way of two institutions: the Charity Bureau, which aided the poor at home, and the Commissions for the Civil Hospices which were entrusted with the care of the needy in hospitals. Normally the elderly people received outdoor relief by the Bureau until they were too infirm and had no family to support them, in which case they were sent to the Commissions. The problem was that the civil hospices were not able to take care of the very old or the incurably ill. Hence that most elderly were contracted out to charitable (religious) institutions or to families in the countryside.

